

Александар А. Пивоваренко*
https://orcid.org/0000-0002-7746-5127
Институт за словенске студије
Руска академија наука
Москва, Русија

<https://doi.org/10.18485/sres.2023.2.1.3>
УДК 327(450:4-12)"19/20"
339.92(450:4-12)"19/20"
Прејледни научни рад
Примљен: 11. 3. 2023.
Прихваћен: 5. 5. 2023.

ПОВРАТАК КОНЦЕПТА ЈАДРАНСКО-ЈОНСКОГ ЕВРОРЕГИОНА У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ИТАЛИЈЕ**

АПСТРАКТ

Рад је посвећен анализи неколико компоненти спољне политике Италије у Југоисточној Европи. Појава концепта Источнојадранског еврорегиона у италијанској аналитичкој литератури током претходне деценије, као и низ емпиријских података дају разлог за изношење хипотезе о томе да Рим има све више интереса да јача сопствене позиције, пре свега, у земљама непосредног географског суседства. Полазна тачка за студију јесте чињеница да Италија доследно подржава земље кандидате приликом учлањења у Европску унију. Једнако важно је и питање врсте односа са балканским чланицама ЕУ. Такође, заслужују пажњу и војно-техничке и економске компоненте, као и хуманитарни утицај, који од 2000. године Рим активно пројектује на земље Источног Јадрана. Циљ чланка је концептуализација политике Италије у тзв. Источнојадранском региону, као и уопште на балканском правцу, што може да буде корисно за разумевање читавог комплекса политичких и економских процеса повезаних са европским интеграцијама. Потреба да се пронађу тачни одговори о перспективама проширења ЕУ доводи до размислања о одступању од институционалног и нормативног приступа, који је карактеристичан за већину истраживања повезаних са овом темом, и окретању ка комбинацији структуралног приступа и теорије светских система. Могућа алатка у том смислу јесте концепт тзв. „регионалних система/подсистема” или „техно-економских блокова”, који је настао на његовој основи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Италија, Источни Јадран, Балкан, проширење ЕУ, НАТО

* aleksandar.a.p@ya.ru

** Рад је део пројекта Руске научне фондације (РНФ) № 23-28-01630 „Концепт Јадранско-Јонског региона у спољној политици Италије”.

Уместо увода обратићемо пажњу на једно истраживачко запажање, које каже да је „италијанска култура пацифизма дошла у сукоб са реалном спољном политиком”, док у италијанским доктринарним документима стоји да се „Италија (се) први пут појављује као самосталан актер у спољнополитичким пројектима, са могућношћу употребе војне силе за њихово спровођење” (Михајленко & Перевалова, 2021: 101). Развијајући ову тезу, истраживачи доста често као зону приоритетних италијанских спољнополитичких интереса означавају цео Медитерански регион, чиме се земље директног географског источног суседства искључују из зоне посматрања. Да би та празнина била попуњена, овај рад ће се дотаћи неколико аспеката регионалне италијанске политике (историјски, доктринарни, политичко-економски и војни). Коначним циљем овога рада сматрамо покушај свеобухватног карактерисања савремене италијанске политике у Балканском региону, тј. у зони источног суседства Италије, као и откривање области за даља истраживања у оквирима ове теме.

1. Историјски аспект италијанске балканске политике

Очигледно је да комплетан преглед италијанске политике не може бити дат у неколико параграфа текста. Треба споменути неколико основних тачака у контексту политичке географије.

Пројекција утицаја Италије на источну јадранску обалу има дубоке корене у историји средњовековне Млетачке републике. Током овог дуготрајног периода постоји неколико примера вештог вођења регионалне политике, али и њене подмуклости. Међу њима је прилично упечатљив заплет, у ком су крсташи, усмерени млетачким дуждом Енриком Дандолом (Henricus Dandulus), уништили град Задар 1202. године. Међутим, до коначног дипломатско-трговинског и поморског утврђивања Млетачке републике на источнојадранским просторима дошло је у првој половини XV века, након рата за град Кјођу (1378–1381), у којем је било коначно укинута конкурентно морско присуство Ђенове на Јадрану (Бродель, 1992: 114, 116). Други системски разлог утврђивања на источнојадранској обали био је процес опадања моћне средњовековне српске државе од краја XIV до половине XV века, што је најпре довело до појаве „вакуума моћи” на источном Јадрану и потом османске доминације.

У време млетачко-османских ратова, од XV до XVIII века, пажњу заслужује млетачка стратегија привлачења савезника из читаве Европе – почев од Шкотске (у време Кандијског рата 1645–1689), па све до царске Русије. Важно место у јадранској политици Млетачке републике имали су и односи са Дубровачком републиком која је била и важан регионални економски

чинио. Преко њене територије вршио се један део млетачких трговинских операција са Истанбулом, које су настављене чак и у ратно време (Бродел, 1992: 135). Стално интересовање уједињене Италије за приморске области Балкана постоји већ 1880-их година: како примећује П. А. Искендеров, пораст интересовања за Балкан може у великој мери да буде повезан са последицама ограничења експанзије у афричком правцу, до чега је дошло након француске окупације Туниса 1881. године, која је озваничила слабост међународног статуса недавно уједињене Италије (Искендеров, 2014: 168).

Почетком XX века главни конкурент Италије када је реч о утицају на Балкану била је Аустроугарска. Учествовање Италије у Првом светском рату на страни Антанте било је добрим делом мотивисано великодушним условима Лондонског уговора из 1915. године, којим је Италији обећано да ће имати сферу утицаја у Далмацији. Осим тога, заузимање Додеканезијских острва након рата са Турском од 1911. до 1912. године ставило је у први план јачање утицаја на Јадрану како би се осигурала веза са територијама у источном Медитерану.

Током 1920-их година највећи конкурент Италије у региону била је Краљевина Југославија, а главно надметање одвијало се у Далмацији и Албанији. О овој теми постоји много занимљивих заплета, међу којима издвајамо војну авантуру Габријелеа Д'Анунција (Gabriele d'Annunzio) са заузимањем јадранске луке Ријека 1920. године (од 1945. године Ријека). У овом историјско-симболичком контексту веома је занимљиво да је 24. марта 2016. године Ријеци додељена престижна титула Европске престонице културе 2020, сто година након Д'Анунцијеве акције (Sports.ru, 2022).

Италијански националисти сматрали су да њихова земља није добила одговарајуће територијалне компензације на Источном Јадрану за учешће у Првом светском рату, а оваква политика довела је до тога да званични Рим постепено почне да ревидира међународне границе током двадесетих и тридесетих година XX века (Пећинар, 2021: 236–237). При томе, италијанске амбиције нису биле ограничене овом ревизијом, што показује карактер односа Италије и Албаније током овог периода: Тирански споразуми 1926. и 1927. године, као и анексија Албаније 7. априла 1939. године. Италијански напад на Грчку 28. октобра 1940. године, који је побудио Немачку да активно делује на Балкану, вероватно је био диктиран жељом успостављања сопствене сфере интереса, што би појачало положај Италије, у смислу успостављања односа са моћним савезником. Подела Балкана на окупационе зоне у периоду од 1941. до 1943. године јасно је изразила територијалне амбиције Рима у региону. Важно достигнуће Италије у том периоду била је контрола Отрантских врата, која се у литератури често означавају као „италијански Гибралтар” (Пећинар, 2016: 58, 82–83).

О италијанско-југословенским односима у раздобљу Хладног рата постоји велики низ општих и посебних истраживања (Гибианский, 2001), али морамо рећи да је Осимски споразум, који је 10. новембра 1975. године потписан између Италије и Југославије, значајно допринео решавању озбиљних територијалних и етничких питања и створио основу за регулисање односа између Италије, Хрватске и Словеније крајем XX века у вези са разграничењем и заштитом етничких мањина у Истри, као и у вези са другим граничним питањима. При томе, морамо констатовати да је од средине педесетих година у италијанском дискурсу и јавности већа пажња усмерена ка проблему италијанских избеглица из Истре и Далмације (Thomassen, 2006: 155–178), што је било потврђено и на државном нивоу 2004. године увођењем Дана комеморације италијанских избеглица (ит. *Giorno del Ricordo*), који се обележава 10. фебруара, као и специјалним говором председника Италије (Пивоваренко, 2022).

Како ћемо видети у следећим секцијама рада, данас је учествовање Рима у регионалним балканским процесима инспирисано не само питањима политичке и економске конкуренције већ и постојањем вакуума који још није испуњен европским и америчким корпорацијама, кинеским инвестицијама и турским хуманитарним пројектима. Еволуција интеграционе агенде ЕУ од формуле Жана-Клода Јункера (Jean-Claude Juncker) – „наставак интеграције без проширења” (The European Parliament, 2017) – ка формули Ђозепа Бореља (Josep Borrell) – „без Западног Балкана Европска унија није потпуна” (Borrell, 2021) – чини да неучествовање у европским интеграцијама буде готово немогуће за највећег западног географског суседа Балкана и трећу по величину економију у ЕУ.

Када говоримо о географским оквирима истраживања, треба подвући то да се регионални приступи Италије у историјском и економском смислу фокусирају пре свега на регион Источног Јадрана и ближег суседства, што подразумева да се у обзир узимају како земље чланице ЕУ (Словенија, Хрватска), тако и друге земље (Албанија, Србија, Црна Гора, Северна Македонија), као и области са спорним међународним статусом („Косово”¹). У овом смислу аналитички појам „Западни Балкан”, који се обично користи у литератури, сматрамо доста апстрактним и извученим ван контекста онда када говоримо о структуралистичком приступу у регионалним студијама.

¹ У складом са Резолуцијом СБ ОУН № 1244 Косово је саставни део Републике Србије. Италија је 21 фебруара 2008. године признала „Републику Косово” као независну државу.

2. Појам „регионални подсистем” у балканско-медитеранском контексту

Као полазна теоријска тачка у нашој анализи служи појам „регионалног система/подсистема”, који је формулисан у западној литератури у другој половини XX века (Воскресенский, 2012: 30–32; Лабуткин, 2020: 34, 38–39), како би се анализирао такозвани „средњи ниво” међународних односа. До развоја овог приступа долази крајем 2010-их, заједно са појављивањем концепта „техно-економских блокова” (Международные угрозы, 2019: 16).

Иако постоје посебна неслагања у вези са интерпретацијом концепта „регионалног система” и њему блиских система², готово сви аутори се слажу са тврдњом да ове аналитичке категорије потцртавају аутономни карактер процеса који се развијају у једном или другом региону света, чија специфичност се не може поуздано објаснити „помоћу алата дизајнираног за анализу процеса на макронивоу” (Лабуткин, 2020: 34). Међутим, критеријуми за одређивање регионалног подсистема остају непотпуно дефинисани.

Појам „светске економије” (*l'экономie-monde*), примењен код Фернана Бродела (Fernand Braudel) у вези са Медитераном „Новог времена”, био је заснован на тези о економском јединству „политички, културно и друштвено подељених” простора, као и на принципу Валерстинове (Immanuel Wallerstein) теорије светских система, што је признавао и сам Бродел (Бродел, 1992: 14–15, 16, 22, 28–30, 51). Материјалистичку основу овог концепта прихватили су и други истраживачи, који су га проширили како би га користили за анализу дипломатских и војних процеса (тзв. *interaction patterns*) у региону Блиског истока (Thompson, 1970: 151–152). Алтернативни приступ фокусира се на аспектима цивилизацијске блискости, посебно на „заједничком историјском искуству” (Воскресенский, 2012: 47–48). Друга неслагања односе се на истоветност регионалног подсистема са географским регионом. Иако појам „регионалног подсистема” у традиционалном приступу више тежи признању фактора географских граница као приоритетног, појам „техно-економски блок”, у условима савремених средстава комуникације, подразумева могућност за налажење савезника ван граница сопственог ареала.

Почетком 2000-их Бери Бузан (B. Zuzan) и Оле Вејвер (O. Wæver), предлажући сопствену теорију регионалних комплекса безбедности (*regional security complex theory*), нису Балкану признали статус посебног регионалног комплекса. Свој став аргументовали су радикалним слабљењем тзв. „државе кичме”, што је била Југославија, као и проширењем НАТО на регион. Судбина балканског региона, према мишљењу Бузана и Вејвера, јесте приближавање

² Као, на пример, „регионални комплекс/субкомплекс безбедности”; „регионални систем”; „субрегионални подсистем”.

европском комплексу безбедности. Алтернативни сценарио говори о „прекривању” (*case of overlay*), шта подразумева формирање границе између различитих регионалних комплекса унутар региона (Buzan & Waever, 2003: 377–378). У оваквом контексту појава таквих концептуалних конструкција, као што су „Јадранско-јонски макрорегион”³, „Балкански мини Шенген”/ „Отворени Балкан”, „Дунавски регион” (EUSDR)⁴, које стичу облик стратешких иницијатива „унутар” граница ЕУ и НАТО, веома је упадљива.

Из тога следи да регионална политика Италије, као и других држава, може да буде посматрана како у контексту „евроатлантизације”, тако и у кључу покушаја формирања сопственог регионалног подсистема.

Промена карактера спољне политике Италије током 2010-их година дефинитивно се изражава и у реторичком стилу. Коришћење карактерних латинизма (као „*Mare nostrum*” и „*Mos maiorum*”)⁵, који имају директне конотације са Римским царством и периодом 1930-их, неки истраживачи тумаче као повратак естетике империјализма и национализма. Британски истраживач Семјуел Абгамју (S. Abgamu) скреће пажњу на чињеницу да је комеморативни натпис на Капитолу у Риму, посвећен потписивању Устава ЕУ (није ступио на снагу) 29. октобра 2004. године, исписан на латинском, док је Римски уговор, потписан 25. марта 1957. године, био написан на италијанском језику. Контекстуализујући дату чињеницу, истраживач доноси далекосежан, али упадљив закључак о томе да дискурс „новог Римског царства”, који произлази из периода Бенита Мусолинија (B. Mussolini), постепено замењује „италијански европски идентитет”, а паралеле „Римско царство – Европска унија” постају све опипљивије (Abgamu, 2018: 273–274).

Сви поменути аспекти показују колика је важност разматрања како економско-политичких, тако и концептуално-дискурзивних аспеката регионалне политике Рима.

³ Италија, Словенија, Хрватска, Црна Гора, Албанија, Грчка, Босна и Херцеговина, С. Македонија, Србија.

⁴ Јужна Германија, Аустрија, Чешка, Словачка, Румунија, Бугарска, Мађарска, Словенија, Хрватска.

⁵ *Mare Nostrum* (лат. „наше море”), староримски назив Медитерана и кодно име операције поморских снага Италије против илегалне миграције у Медитерану, која је трајала од 18 октобра 2013. до 21 октобра 2014.

Mos Maiorum (лат. „обичаји предака”), неписани етички код старог Рима, заснован на принципима традиционализма, кодно име специјалне операције полиције Италије и снага Frontex против илегалне миграције и криминалног трафика, октобра 2014.

3. Еволуција концепта Јадранско-јонског региона

Већ од 2016. године у италијанској спољнополитичкој реторици развија се идеја легитимитета заштите националних интереса. Одговарајуће дискусије биле су одржане у националном парламенту, као и у специјализованим истраживачким институтима. Изјаве високог профила у знак подршке „националном интересу” дао је у јануару 2016. италијански премијер Матео Ренци (Matteo Renzi). Принцип самосталности италијанских интереса наведен је и у Белој књизи из 2015. године, програмском документу италијанског Министарства одбране (Михајленко & Перевалова, 2017: 104–105).

Као приоритетан регион, у смислу интереса италијанске спољне политике, истраживачи обично означавају Медитеран, чија важност расте у контексту премештања фокуса америчке спољне политике из Европе у Азију и пораста хуманитарних и миграционих претњи из правца источног Медитерана. У овом контексту појављују се и карактерна семантичка оправдања. Како сматра Алесандро Берти (A. Berti) са Универзитета у Торину, италијанска спољна политика била је последњих година подређена тзв. „средњоевропској” оријентацији. „Успешна италијанска политика на Медитерану треба да се састоји из прецењивања ове парадигме, одбацивања европоцентричног приступа, као и од принципа субординације дуж линије север–југ. Будући да су јединствени простори само конструкти, имамо могућност да дефинишемо шта је Медитеран и у том погледу је његова судбина политички условљена. Треба у обзир узети и сложену и вишеструку природу медитеранског простора, из чега следи немогућност његовог потчињавања некој хомогеној идеологији. Такође, неопходно је напустити погрешну идеју о томе да све потиче из Европе” (Berti, 2021).

Међутим, можемо се запитати да ли из тога следи да „средњоевропска” оријентација остаје потпуно неактуелна. Емпиријска анализа даје негативан одговор на ово питање.

За разлику од Француске, чији су представници изразито скептични у вези са наставком проширења ЕУ на Балкану (Eisl, 2019), представници Италије на политичком и стручном нивоу већ дуги низ година подстичу идеју о давању пуног чланства у Европској унији државама Балканског полуострва, укључујући у то и Албанију и Северну Македонију. У италијанском спољнополитичком дискурсу често се користе визионарски термини као ЕУ-33 уместо прихваћеног ЕУ-27 (Chiodi, 2018). Доста је приметан патронизирајући појам „велике државе ЕУ” (*bigger EU Members States*), који такође постоји у италијанској научној литератури (Frontini & Denti, 2017: 13).

Како обележавају Андреа Фронтини (A. Frontini) и Давиде Денти (D. Denti), од почетка 1990-их Италија је стремилa ка томе да буде „стуб привлачности” за постјугословенске државе. При томе, напомињу истраживачи,

у овом захвату Рим је чак и ушао у такмичење са другим европским престоницама, попут Берлина и Беча (Ibid., 1–2). Како сматра други истраживач, један од циљева иницијативе „Јадранско-јонски еврорегион”, која се појавила у мају 2000. године у италијанском граду Анкони и даље развила у јуну 2006. године у хрватском граду Пули, био је превазилажење граничних подела, које су се појавиле као последица кризе 1990-их. У овој фази иницијатива се удаљила од концепта међувладиних самита и почела је да укључује кооперативност на различитим нивоима сарадње: универзитетском, привредно-коморском, као и у оквирима Форума јадранско-јонских градова (Cocco, 2013: 5–6).

Током италијанског председавања ЕУ 2014. године званично је формулисана намера да се „покрене интеграциони процес на Западном Балкану” (Chiodi, 2018). Убрзо након тога појавила се Макрорегионална стратегија ЕУ за Јадрански и Јонски регион (*EU Macro-regional Strategy for the Adriatic and Ionian Region*), којом се проглашавају приоритетни задаци развоја „плаве економије” (морске, биотехнологије и енерготехнологије), укључујући у то и приморски туризам, постизање транспортне и инфраструктурне повезаности, стварање јединственог тржишта, решавање проблема незапослености и тако даље (EUSAIR, 2014). Ови задаци били су уобличени у конкретне иницијативе на самиту ЕУ и балканских држава у Трсту (јул 2017), у оквирима Берлинског процеса ЕУ. Како примећује Луиса Ћиоди (L. Chiodi), италијанско преузимање лидерске улоге у земљама источног суседства представља „стратешки важан национални изазов, вођен разматрањима економије, политике и националне безбедности” (Chiodi, 2018). Аргументирајући свој став, аутор говори о значајном обиму трговинске размене између Италије и балканских држава (Табела 2), о присуству великог броја емиграната из балканских земаља у Италији, али и о присуству досељеника из Италије у појединим балканским земаљама, као и, наравно, о изложености Италије разним хуманитарним претњама. Осим тога, постоји и интраблоковски аспект формирања коалиције „јужних” држава унутар ЕУ и НАТО-а, што би отворило перспективу стварања институционалне превласти над државама „севера”. Доста важну улогу има аспект „ренационализације проширења ЕУ”, који Андреа Фронтини и Давиде Денти разумевају као премештање агенде проширења са паневропског на међувладин ниво, што доводи до „јачања односа између балканских кандидата и великих чланица ЕУ”. Повећање билатералне агенде придаје интеграцији „хибридни” карактер и, како сматрају аутори, представља изазов за Рим који идеолошки иступа у корист приоритета европских институција. Дакле, укључивање Италије у процесе проширења ЕУ на Балкану постаје изузетно важан задатак, а бенефити од чланства нових држава превазилазе трошкове (Frontini & Denti, 2017: 2, 8, 9, 13).

Анализа билатералних односа које Италија има са државама Балканског полуострва може да постане предмет детаљног разматрања у даљим истраживањима. Можемо да устврдимо да Рим нема принципијелно неслагање са процесом придруживања Србије и Албаније, јер су то државе са којима Италија има значајну трговинску размену. Када је реч о Албанији, морамо скренути пажњу на – у италијанској публицистици присутну – чињеницу о растућем броју досељеника из Италије, углавном економских миграната. Иако бројност италијанске заједнице, што се може видети у албанској статистици и подацима италијанског Министарства спољних послова, највероватније не прелази 2000 људи (док према италијанској штампи овај број може прелазити и 19.000 људи), и тај број, који се појавио у другој половини прошле деценије, изгледа већи у поређењу са периодом деведесетих и две хиљадитих година (Pedrazzi, 2018). У односима са Црном Гором важан аспект јесте борба са организованим криминалом. Када је реч о „мекој моћи”, интересантан је концепт промовисања наслеђа Млетачке републике, што се огледа, како у културним догађајима, тако и у историјским истраживањима (Šekularac, 2018: 101–102). Посебну важност за Италију представља подршка италијанској националној мањини у Словенији и Хрватској, што се изражава у спољнополитичкој реторици (Пивоваренко, 2022: 88–89) и у деловању невладиних организација, које се баве мониторингом различитих аспеката, као што су положај италијанског језика у школским и универзитетским програмима, правни статус италијанске мањине итд. (Unione Italiana, 2015)

Када говоримо о интеграционој и посредничкој улози Рима, морамо нагласити подршку коју он даје значајним интеграционим иницијативама, као што су потписивање Споразума о стабилизацији и асоцијацији (SAA) са Босном и Херцеговином и „Косовом” (2015. г.), либерализацију визног режима са „Косовом” и решавање спора између Атине и Скопља о именовању македонске државе. Заслужује пажњу и стремљење Рима ка превенцији продубљивања неслагања између „држава-чланица ЕУ” и „држава-кандидата” (Frontini & Denti, 2017: 4, 8). Из тога следи да италијански приступ у неким аспектима подразумева и локална неслагања са Грчком, Бугарском и Хрватском, која хипотетички могу да блокирају улазак Северне Македоније, Албаније и Србије због политичких и идеолошких разлога или због нерешености неких етнотериторијалних спорова.

На крају, морамо додати да се италијанске регионалне иницијативе спроводе у оквиру програмског документа „Нова агенда за Медитеран” (*A New Agenda for Mediterranean*), који је крајем 2021. године усвојила Европска комисија и који развија тезе Европске глобалне стратегије из 2016. године и наглашава неопходност активније улоге Европске уније у јужном поморском простору, што, поред осталог, римским регионалним напорима даје легитимно доктринарно евроатлантско блоковско оправдање. У вези са модернизацијском

агендом важну улогу Италије запажамо у пројектима и иницијативама повезаним са концептом „плаве” и „зелене економије”, те „енергетске транзиције”, што је значајно када је реч о увозу енергената.

4. Војнодипломатски аспект регионалне политике Италије

Пројекција италијанске моћи има одређену традицију, која је утемељена на прецеденту 1990-их, када је Италија преузела улогу „извозника стабилности” за Босну и Херцеговину, Албанију и „Косово” (Marrone & Muti, 2021: 55–56; Frontini & Denti, 2017: 1–2).

Што се тиче савременог периода, доста је интересантно проценити улогу Италије посматрајући је као формат европског програма PESCO, где Италија учествује у 31 војнотехнолошком пројекту, од којих у 10 има улогу координатора (PESCO, 2022).

Иако је удео Италије у пројектима PESCO значајан, њена улога у балканском и источномедитеранском сегменту, уколико је изразимо у бројкама, мала је у поређењу са улогом коју имају Португалија, Француска и Шпанија. Главни партнери Италије у источном Медитерану јесу Грчка и Румунија. Општа тежина пројеката спроведених са Словенијом, Бугарском и Хрватском мала је и налази се на истом нивоу са државама Централне Европе и балтичким државама.

Табела 1. Државе партнери Италије у пројектима PESCO у јужној и централној Европи.

Држава-партнер	Број пројеката у којима учествује Италија (у заградама – пројекти којим координира Италија)	Категорије пројектата (пројекти у којима Италија учествује као координатор)						
		Обука, објекти	Копнена војска, формације, системи	Поморство	Ваздухопловство	Сајбер, К4ОНИ	Заједничка подршка	Свемир
Западни Медитеран								
Португал	7 (1)	-	-	2 (1)	-	3	1	1
Шпанија	15 (2)	1	2 (1)	3 (1)	1	2	5	1
Француска	22 (6)	2	2	2 (1)	3 (2)	4 (1)	6 (1)	3 (1)
Балкан и Источни Медитеран								
Грчка	11 (4)	2 (1)	3 (2)	3 (2)	-	1	2	-
Кипар	5	-	1	1	-	1	2	-
Словенија	3	-	-	-	-	-	3	-
Хрватска	4 (1)	-	1 (1)	1	-	-	2	-
Бугарска	4	-	-	1	-	1	2	-
Румунија	7 (1)	3	-	-	-	-	3 (1)	1
Централна Европа и балтичке државе								
Аустрија	6 (1)	1	3 (1)	-	-	-	1	1
Чешка	4 (1)	-	-	-	2	-	2	-
Словачка	5 (1)	-	2	-	-	-	3	-
Мађарска	4	-	1	-	-	-	3	-
Пољска	7	-	-	1	-	1	3	2
Естонија	4	-	1	-	-	1	2	-
Литванија	3	-	-	-	-	1	2	-
Летонија	1	-	-	-	-	-	1	-

Извор: PESCO (2022)

Треба, међутим, истаћи значајну улогу Италије као „извозника безбедности”. Од фебруара 2022. године снаге ратног ваздухопловства Италије потпуно или делимично контролишу ваздушни простор Бугарске, Словеније, Црне Горе, Северне Македоније (Braw, 2022). На овој листи „клијента” италијанског ратног ваздухопловства нема Хрватске, јер је она у мају 2021. година донела одлуку о куповини 12 француских ловачких авиона Рафал (*Dassault*

Rafale) уместо „морално застарелих” авиона МиГ-21. Није искључено да је један од аргумената који иду у прилог ове веома скупе одлуке била жеља да се очува самосталност у контролисању сопственог ваздушног простора, што је важно како због националног престижа, тако и због смањења зависности од великог западног суседа.

Када је реч о морнаричкој компоненти, треба споменути меморандум о сарадњи између Италије и Албаније (22. мај 1998), који италијанским снагама (28. војнопоморска група/*28 Gruppo Navale*) омогућава надгледање над територијалним и унутрашњим водама Албаније. Узимајући као полазну тачку неопходност одупирања илегалној миграцији, споразум омогућава италијанско присуство у приморским градовима Драч и Валона и даје овлашћења за садејство у обучавању албанских морнаричких снага, логистичке делатности итд. Од 2004. године штаб 28. групе налази се у Валони (Ministero Della Difesa, 2023). Дакле, овај споразум формира претпоставке за будућу интеграцију италијанске безбедносне компоненте у систем безбедности поморских делова источног Јадрана и подразумева да ће он имати функцију да контролише Отрантска врата и улаз у Јадран.

Фактор који ограничава даље проширење италијанске безбедносне компоненте јесте америчко војно присуство на Балканском полуострву. Са друге стране, повећање италијанског контингента у саставу мисије КФОР на „Косову”, који броји до 715 људи (према подацима за 2023. г.), чини да он буде најбројнији у мисији, па чак и супериорнији од америчког контингента (515 људи) (KFOR, 2023). Повећање италијанског присуства на „Косову” логичан је израз положаја Глобалне стратегије Европске уније (2016. г.), која је припремљена у време када је дужност Високе представнице ЕУ за спољну политику и безбедност вршила Федерика Могерини (2014–2019). У овој Стратегији се балкански регион описује као регион „слабе отпорности” и налази се у истој категорији са Турском, Северном Африком и Блиским истоком (EEAS, 2016: 9, 21). Јачање војне инфраструктурне компоненте Италије на Балканском полуострву представљало би логичан следећи корак који би водио формирању сопствене сфере интереса у региону „Великог Медитерана”, започетог учествовањем у војностабилизационој мисији у Либану (2006), а продуженог континуираним војно-полицијским операцијама на Медитерану током миграционих криза током претходне деценије.

5. Проблематика економског присуства

Приметно је да је Италија изузетно присутна у билатералној трговини балканских држава са државама ЕУ, а у неким државама она по обиму трговине престиже Немачку или се налази на истим позицијама као Хрватска,

Албанија, БиХ, Грчка, Кипар. У овом контексту треба скренути пажњу на наведене процене А. Фронтинија и Д. Дентија, из којих се види да је 2014. године Италија покривала 25% обима спољне трговине са „Косовом” (Frontini & Denti, 2017: 10).

Табела 2. Удео Италије и Немачке у трговини са балканским државама

	Извоз (у Италију)	Место	Увоз (из Италије)	Место	Извоз (у Немачку)	Место	Увоз (из Немачке)	Место
Словенија	11%	2	12,1%	2	18,4%	1	13,8%	1
Хрватска	13,3%	1	14,2%	1	12,7%	2	14,1%	2
БиХ	11,8%	2	8,69%	4	13,6%	1	9,63%	3
Црна Гора	4,84%	7	6,36%	5	5,5%	6	4,57%	6
Албанија	45,4%	1	28,2%	1	6,01%	3	5,34%	5
Грчка	9,9%	1	8,34%	3	6,64%	2	10,5%	1
Кипар	3,87%	5	9,99	2	2,56%	9	5,37%	4–5
Србија	9,74%	2	7,71%	3	12,3%	1	12,7%	1
Северна Македонија	2,57%	8	4,41%	6	44,8%	1	13,5%	2
Бугарска	7,4%	3	7,35%	3	15,7%	1	11,1%	1
Румунија	10,4%	2	9,25%	2	21,9%	1	19,4%	1

Извор: Oec.world (2022).

С друге стране, Италија нема потпуно чврст положај када је реч о поморској трговини. Како примећује Е. Алексејенкова (Е. Алексеенкова), иако је 2017. године удео медитеранских и црноморских лука у контејнерској поморској трговини ЕУ надмашио удео северних лука Европе, удео италијанских лука у општем обиму растућег теретног саобраћаја смањило се са 12,2% 2007. године на 10,1% 2017. године. То смањивање удела Италије представља изазов за традиционалне италијанске економске центре, попут Венеције, Трста и Ђенове. Ризик „маргинализације усред све веће конкурентности транспортних система других европских држава ЕУ, пре свега Француске и Шпаније, које су престигле Италију у стратешком разумевању расположивих географских средстава” принудиће Италију и њене суседе да воде активнију политику како би одржали сопствену конкурентност (Алексејенкова, 2021: 63–64, 69–70; Колесникова, 2020: 104, 105, 107).

Једна од спољноекономских активности може бити преусмеравање робе која долази из Суецког канала према лукама источног Јадрана. Тако је 11. новембра 2009. године основана Асоцијација лука северног Јадрана (*Northern*

Adriatic Ports Association, НАПА), у коју су ушле луке Копар (Словенија), Ријека (Хрватска), Венеција/Монфалконе, Трст и Равена. Асоцијација је, како следи из официјалних изјава, настала како би се искористила географска предност северног Јадрана, јер она роби из Азије и са Блиског истока омогућава најкраћи приступ на европско тржиште и скраћује пут за 2000 наутичких миља у односу на луке Северне Европе. Током јесени и зиме 2021–2022. године активно су кредитиране луке НАПА Словеније (Ports of Europe, 2022) и Хрватске (Tsoneva, 2021) посредством италијанских банака и државних финансијских институција.

Дубоке морске луке Словеније (Копар) и Хрватске (Ријека), које су способне да примају бродове са великом газом (до 20 м.) и имају доста развијен систем комуникација са Централном Европом, користе картелизацију лучке економије као средство за уклањање конкуренције. Други регионални конкурент НАПА јесте грчка лука Пиреј, кроз коју од 2019. године пролази већина теретног саобраћаја тзв. „суецког пута”. Вероватно постоји аспект усклађивања интереса између луке Равена, оријентисане ка унутрашњем тржишту, и Венеције која је више повезана са европским тржиштем. Главни конкуренти НАПА су, међутим, луке Северне Европе, односно луке других држава ЕУ (Chen, 2021: 27–29, 49, 52).

Анализа индустријске специјализације, коју је сачинила М. Колесникова (М. Колесникова), показује да, иако лучка индустрија и бродоградња још чине велики део економије Хрватске и Грчке, по нивоу продуктивности ове државе заостају за Француском, Италијом и Шпанијом (Колесникова, 2019: 163–164, 166, 168). Криза ових индустријских грана ставља на агенду питање о експанзији значајнијих економских субјеката. Неке чињенице указују на то да она већ траје: још је 2018. године контролни пакет акција најстаријег хрватског бродоградилшта „Виктор Ленац” (у Ријеци, основаног 1896. године) прешао у посед холдинга „Palumbo Group”, чије се подружнице налазе у Анкони, Савони, Напуљу, Месини, Марсељу и на Малти (Tabak, 2018). Холдинг „Palumbo Group” је 9. фебруара 2022. повећао удео својих деоница у ријечком бродоградилшту до 81,97%, уз ранију куповину 22,28% деоница (Seenews, 2022).

Још један претендент за промену власништва јесте бродоградилште „Уљаник” (Пула, основано 1856), које доживљава прекиде у наредбама и од 2018. године прима субвенције од Хрватске банке за обнову и развој, и Европске комисије (Pavlović, 2021). Морамо претпоставити и интерес који постоји у вези са црногорском луком Бар, која се суочава се са проблемом „кинеског кредита”.

Између осталих инфраструктурних пројеката на Балкану треба издвојити и улогу Италије у пројектима Трансјадранског гаосвода (ТАР) и у различитим иницијативама у вези са пројектом модернизације Паневропског

коридора VIII (Frontini & Denti, 2017: 10). Такође, значајну улогу има и у пројекту изградње Јадранско-јонског ауто-пута, који почиње у Трсту (Италија) и завршава се у Каламати (Грчка). Он подразумева и изградњу железничке пруге у некој даљој будућности.

Видимо да је од краја двехиљадитих, уз директно учествовање или неко ангажовање Италије, у региону био инициран низ економских и инфраструктурних пројеката, чији је коначни циљ стварање интегрисане инфраструктуре у источнојадранском приморју. У сваком случају, концептуализација наведених фактичких података у оквирима Валерштајнове теорије светских система (у Броделевом смислу) доводи нас до закључка да би такав сценарио био пожељан за савремену Италију. Као историјска аналогија може нам послужити постојање млетачког јадранског економског система од XIV до XV века, који је био заснован на принципу да „сваки брод треба да прође кроз млетачку луку” (Бродель, 1992: 123). У савременом контексту оваква хипотеза може објаснити контроверзне самосталне спољнополитичке кораке Рима, као што су картелизација лучке економије и приступање кинеској иницијативи „Један појас један пут”, што је у марту 2019. године изазвало очигледно незадовољство евроатлантских савезника Италије (Бочков, 2019).

Уједињење источнојадранске економије у јединствени конкурентни систем суочава се са објективним потешкоћама, као што су комплексна географија обале, сложеност финансирања и стање железничке инфраструктуре. Јаке стране Италије су финансијски потенцијал и радна снага италијанских фабрика (што је важно у условима одласка радне снаге из Хрватске и других држава Источног Јадрана). У том контексту еколошка агенда може да постане разлог за ширење италијанских техничких и корпоративних стандарда (и такође ЕУ стандарда) у области лучке инфраструктуре и „зелене” и „плаве” економије (Алексеенкова, 2021: 66–67).

Једна од околности која Италију мотивише да се укључи у регионалну инфраструктурну агенду може да буде и конкуренција страних корпорација, које реализују пројекте у другим деловима Балкана. Доста озбиљан конкурент када је реч о транзиту јесте Паневропски коридор X (Пиреј – Солун – Београд – Будимпешта), где су доста присутни инфраструктурни, инвестициони и политички елементи Кине, Русије, Турске и Немачке. Треба претпоставити да даљи развој комуникација у том правцу, који укључује модернизацију друмских и железничких саобраћајница и повећање улоге луке Солун, мора довести до одређеног смањења потенцијала консолидоване инфраструктурне зоне у Источном Медитерану и мора водити ка формирању алтернативног економског центра, односно до периферизације Источног Медитерана.

Дакле, могућност да се Кина и други спољни извозници прошире на југу Европе принудиће Италију да буде активнија и да повећа привлачност Јадранско-јонског еврорегиона у складу са интересима италијанске економије.

6. Закључак

Анализа историјског, концептуалног, политичког, војног и економског аспекта спољне политике Италије доводи до закључка да Рим стреми томе да повећа своје активности на источнојадранском простору, што је пак непоходно због општег повећања италијанске конкурентности у басену Медитерана.

Стратешки циљ Рима током наредних година може постати повећање његове важности у транспортно-логистичком систему Медитерана и „враћање улоге Италије као средње силе проводника регулаторне снаге ЕУ у региону јужног суседства” (Алексеенкова, 2021: 64). Аргументи против ове доста радикалне хипотезе могу бити то што: означени инфраструктурни пројекти нису довршени, није решен традиционални италијански проблем недостатка енергената, отплата неких инвестиционих пројеката није извесна, неки конкуренти Италије и њених компанија имају јаке позиције у региону.

Позиција Италије када је реч о војнотехничком аспекту изгледа истакнута, али не и доминантна, а Балкан се у целини са ове тачке гледишта не истиче у односу на Источну Европу и балтичке државе. Опишљивије аспирације Рим показује када је реч о хуманитарном и политичком утицају.

О томе да италијанска политика јача, може нам говорити закључивање нових војних и економских уговора, појава војно-дипломатских иницијатива на „Косову” у сценарију заостравања ситуације на терену, јачање ангажмана у вези са политичким и хуманитарним пројектима, као и у области „меке моћи”. За даља истраживања ове теме веома је важан и аспект економске конкуренције различитих транзитних путева. У институционалном смислу веома је интересантно питање економског планирања и усклађивања интереса на локалном, регионалном и макрорегионалном нивоу. У овом контексту такође је важно како регионалне државе реагују на активизацију политике свог западног суседа, што има и историјску конотацију. Треба претпоставити да неким државама активизација улоге Рима може значити отварање неке нове спољнополитичке и економске могућности, а другим додатну мотивацију за диверзификацију сопствених међународних веза.

У техничко-економском смислу хипотеза о наредном утврђивању посебног техноекономског блока са главним градом у Риму изгледа веома авантуристички, али би формирање јужног регионалног подсистема вратило актуелност идеји Фернана Бродела о посебном медитеранском простору.

Alexander A. Pivovarenko*

Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences
Moscow, Russia

THE RETURN OF THE CONCEPT OF THE ADRIATIC AND IONIAN REGION IN ITALIAN FOREIGN POLICY**

ABSTRACT

The paper analyses several components of Italy's foreign policy in Southeastern Europe. The appearance of the Eastern-Adriatic Euroregion in Italian analytical literature in the 2010s, along with empirical data, points to the growing interest of Rome to strengthen its own positions, primarily in the countries in its immediate neighbourhood. The starting point for this study is consistent Italian support to the candidate countries applying membership in the European Union. Equally important is the question of the nature of Italian relations with the Balkan members of the EU. Another noteworthy problem is the military-diplomatic and economic aspects of Italian presence in the region and the humanitarian influence Rome actively used in the 2000s in Eastern Adriatic countries. The paper attempts to conceptualize the policy of Italy in the Eastern Adriatic region, as well as in the Balkans in general. The results of the analysis can perhaps add to our understanding of a whole set of political and economic processes related to the issue of European integration in the Balkans. The need to find more accurate answers to the question of EU enlargement prospects has led the author to move away from the institutional and normative approach that characterizes most research related to this topic and instead use a combination of the structural approach and world-systems analysis. A possible tool is the concept of so-called "regional systems/subsystems" or "techno-economic blocs" that build on it.

KEY WORDS: Italy, Eastern Adriatic, Balkans, EU enlargement, NATO

* aleksandar.a.p@ya.ru

** The paper is a part of the Russian Scientific Foundation (RNF) project No 23-28-01630 „Concept of Adriatic-Ionian region in the foreign policy of Italy”.

In lieu of an introduction, let us consider a researcher's observation that "the Italian culture of pacifism has clashed with real foreign policy", and in Italian doctrinal documents "Italy appears for the first time as an independent actor in foreign policy projects with the possibility of using military force to implement them" (Михайленко & Перевалова, 2021: 101). Developing this premise, researchers often label the Mediterranean region a priority zone for Italian foreign policy interests, excluding the countries in its direct geographical eastern neighbourhood from their area of observation. In order to fill this gap, this paper will touch on several aspects of Italian regional politics (historical, doctrinal, political-economic and military). The final objective of this paper is to offer a comprehensive characterization of contemporary Italian policy in the Balkans, i.e., Italy's eastern neighbourhood, and discover new fields of research within this topic.

1. The historical aspect of Italy's Balkan policy

Of course, a complete overview of Italian policy is impossible to give in a few paragraphs, but a few points of principle are due in the context of political geography.

Italy's influence on the eastern Adriatic coast has deep roots in the history of the medieval Republic of Venice. This long period provides several examples of just how skilfully this regional policy was conducted and how insidious it was. A striking example is the siege and destruction of the city of Zadar (Zara) by the Crusaders in 1202, led by the Venetian Doge Enrico Dandolo (Henricus Dandulus). However, the diplomatic, commercial and naval consolidation of the Venetian Republic in the eastern Adriatic region took place in the first half of the 15th century as a result of the War of Chioggia (1378–1381), which ultimately put an end to the rival presence of Genoa in the Adriatic (Бродель, 1992: 114, 116). Another systemic reason for fortification on the eastern Adriatic coast was the process of decline of the powerful medieval Serbian state from the end of the 14th to the middle of the 15th century, which first led to the appearance of a "power vacuum" in the eastern Adriatic, which was soon replaced by Ottoman domination.

During the Ottoman–Venetian wars that lasted from the 15th to the 18th centuries, a noteworthy aspect is the Venetian strategy of finding allies across Europe – from Scotland (at the beginning of the Cretan War of 1645–1689) to Imperial Russia. Relations with the Republic of Dubrovnik, which was also an important regional economic factor, had an important place in the Adriatic policy of the Republic of Venice, which allowed Venetian trade with Istanbul to continue even during times of war (Бродель, 1992: 135). The unwavering interest of Italy, once it was united, in the maritime areas of the Balkans emerged as early as the 1880s: as P. A. Iskenderov notes, the rise of interest in the Balkans can largely be explained by Italy's limited possibilities for expansion in Africa after the French conquest of

Tunisia in 1881, which highlighted the weak international status of the recently united Italian republic (Искендеров, 2014: 168).

At the beginning of the 20th century, Italy's main rival for influence in the Balkans was Austria-Hungary. Italy's participation in the First World War on the side of the Entente was largely motivated by the generous conditions of the Treaty of London of 1915, which promised Italy a sphere of influence in Dalmatia. In addition, the capture of the Dodecanese Islands after the war with Turkey (1911–1912) led to the need to strengthen influence in the Adriatic to ensure a connection with the territories in the eastern Mediterranean.

In the 1920s, Italy's chief rival in the region was the Kingdom of Yugoslavia, and Dalmatia and Albania were the main sites of their rivalry. Many interesting developments emerged from this theme, a notable one being Gabriele d'Annunzio's offensive and capture of the Adriatic port of Fiume in 1920 (known as Rijeka since 1945). In this historic-symbolic context, it is interesting to note that, on 24 March 2016, Rijeka was awarded the prestigious title of European Capital of Culture for 2020 on the 100th anniversary of D'Annunzio's offensive (Sports.ru, 2022).

Italian nationalists believed that their country did not receive adequate territorial compensation in the Eastern Adriatic for its participation in the First World War, and this policy led official Rome to gradually revise international borders during the 1920s and 1930s (Пећинар, 2021: 236-237). However, the revision did little to curtail Italian ambitions, as attested by Italian–Albanian relations in this period: the Treaties of Tirana (1926 and 1927) and the annexation of Albania by Italy on 7 April 1939. The Italian attack on Greece on 28 October 1940, which led Germany to take action in the Balkans, was probably motivated by the Italian desire to establish its own sphere of interest and thereby strengthen Italy's position in its relationship with its powerful ally. The division of the Balkans into occupation zones in 1941–1943 laid bare Rome's territorial ambitions in the region. An important achievement of Italy in this period was gaining control of the Strait of Otranto, often described in literature as the “Italian Gibraltar” (Пећинар, 2016: 58, 82-83).

There is extensive research, both general and specific, on Italian-Yugoslav relations during the Cold War (Гибианский, 2001); ultimately, the Treaty of Osimo, signed on November 10, 1975, between Italy and Yugoslavia significantly contributed to the resolution of quite serious territorial and ethnic issues and laid the ground for the format that the relations between Italy, Croatia and Slovenia would have in the 1990s concerning the demarcation and protection of ethnic minorities on the Istria peninsula and other border issues. At the same time, we must note that, since the mid-1950s, the Italian discourse and general public showed increased interest in the problem of Italian refugees from Istria and Dalmatia (Thomassen, 2006: 155-178), which was confirmed at the state level in 2004 when the National Memorial Day of the Exiles and Foibe (Giorno del Ricordo) was instituted. It is marked on February 10 with a special speech by President of Italy (Пивоваренко, 2022).

As we will see in the next section of the paper, Rome's involvement in regional Balkan processes today is inspired by political and economic competition and the existence of a vacuum that has not yet been filled by European and American corporations, Chinese investment and Turkish humanitarian projects. The evolution of the EU integration agenda from Jean-Claude Juncker's formula of "continuation of integration without enlargement" (The European Parliament, 2017) towards the formula of Josep Borrell "without the Western Balkans the European Union is not complete" (Borrell, 2021) makes non-participation in the process of European integration almost impossible for the Balkans' largest Western neighbour and the third largest EU economy.

As for the geographical framework of the research, it should be underlined that the regional approaches of Italy in historical and economic terms focus primarily on the region of the eastern Adriatic and the immediate neighbourhood, which means taking into account the EU member states (Slovenia, Croatia) and other countries (Albania, Serbia, Montenegro, North Macedonia) and areas with disputed international status ("Kosovo"¹). In this sense, we consider the analytical term "Western Balkans", commonly used in literature, to be quite abstract and out of context in the structuralist approach to regional studies.

2. The term "regional subsystem" in the Balkan-Mediterranean context

The starting theoretical premise of this analysis is the concept of "regional system/subsystem" formulated in the Western literature in the second half of the 20th century (Воскресенский, 2012: 30-32; Лабуткин, 2020: 34, 38-39), which aims to analyze the so-called "middle level" of international relations. This approach was further developed in the 2010s with the emergence of the "techno-economic bloc" concept (Международные угрозы, 2019: 16).

Although there are particular disagreements regarding the interpretation of the concept of "regional system" and similar ones², almost all authors agree that these analytical categories underline the autonomous character of processes that develop in one region of the world or another, the specificity of which cannot be reliably explained "with the help of a tool designed to analyse processes at the macro-level" (Лабуткин, 2020: 34). However, the criteria for determining a regional subsystem remain incomplete.

The term "world economy" (*l'économie-monde*) applied by Fernand Braudel in connection with the Mediterranean of the "New Age" was based on the premise of

¹ Per the UNSC Resolution 1244, Kosovo is an integral part of the Republic of Serbia. On February 21, 2008, Italy recognized the "Republic of Kosovo" as an independent state.

² E. g. "regional security complex/subcomplex"; "regional system"; "sub-regional subsystem".

economic unity of “politically, culturally and socially divided” spaces as well as on Wallerstein’s theory of world systems, which Braudel himself admitted (Бродель, 1992: 14-15, 16, 22, 28-30, 51). The materialistic basis of this concept was applied by other researchers who expanded it to analyze diplomatic and military processes (so-called “interaction patterns”) in the Middle East (Thompson, 1970: 151-152). An alternative approach focuses on aspects of civilizational closeness, especially the “shared historical experience” (Воскресенский, 2012: 47-48). The second disagreement concerns the identification of a regional subsystem with a geographical region. While the concept of “regional subsystem” in the traditional approach tends to prioritize the factor of geographic boundaries, the concept of “techno-economic bloc” takes into account modern means of communication and implies the possibility of finding allies beyond a country’s immediate surroundings.

Proposing their own regional security complex theory at the beginning of 2000, B. Buzan and O. Wæver did not recognize the Balkans as a separate regional security complex, explaining their view by the drastic weakening of the so-called “backbone state”, Yugoslavia, as well as the expansion of NATO into the region. The fate of the Balkan region, according to Barry Buzan and Ole Wæver, is to come closer to the European security complex. The alternative scenario speaks of a “case of overlay”, which implies forming borders between different regional complexes within a region (Buzan & Wæver, 2003: 377-378). In this context, the emergence of conceptual constructions like the “Adriatic-Ionian microregion”³, “Balkan mini-Schengen”/“Open Balkans”, “Danube region” (EUSDR)⁴, which take the shape of strategic initiatives “within” the borders of the EU and NATO, is very conspicuous.

It follows that the regional policy of Italy, as well as of other countries, can be viewed both in the context of “Euro-Atlanticization” and in the light of attempts to form its own regional subsystem.

The change in the nature of Italian foreign policy in the 2010s was reflected in the country’s rhetorical style. Some researchers see their usage of characteristic Latinisms (such as “Mare nostrum” and “Mos maiorum”), which directly allude to the Roman Empire and the period of the 1930s, as a return to the aesthetics of imperialism and nationalism. British researcher Samuel Abgamu notes that the commemorative inscription at the Capitol in Rome, dedicated to the signing of the EU Constitution (not entered into force) on 29 October 2004, is in Latin – while the Treaty of Rome, signed on 25 March 1957, is in Italian. Contextualizing that fact, the researcher makes a far-reaching but striking conclusion that the discourse of the “new Roman Empire”, arising from the period of Benito Mussolini, gradually replaces the “Italian European identity”, and that the parallel “The Roman Empire – European Union” is becoming more and more apparent (Abgamu, 2018: 273-274).

³ Italy, Slovenia, Croatia, Montenegro, Albania, Greece, Bosnia and Herzegovina, N. Macedonia, Serbia.

⁴ South Germany, Austria, Czechia, Slovakia, Romania, Bulgaria, Hungary, Slovenia, Croatia.

All the aforementioned aspects show the importance of taking into account both economic-political and conceptual-discursive aspects of Rome's regional policy.

3. The evolution of the Adriatic-Ionian region concept

Already in 2016, the idea of the legitimacy of protecting national interests began to develop in the rhetoric of Italian foreign policy. Appropriate discussions were held in the national parliament and specialized research institutes. High-profile statements in support of "national interest" were made in January 2016 by the Italian Prime Minister Matteo Renzi. The principle of independence of Italian interests is also stated in the 2015 White Paper, a programmatic document of the Italian Ministry of Defence (Михайленко & Перевалова, 2017: 104-105).

Researchers usually refer to the Mediterranean as a priority region in Italian foreign policy interests, the importance of which is growing due to the US foreign policy shifting its focus from Europe to Asia and the rise of humanitarian and migration threats from the eastern Mediterranean. In this context, the characteristic semantic justifications appear. According to Alessandro Berti of the University of Turin, in recent years, Italian foreign policy has prioritized the so-called "Central European" orientation. "A successful Italian foreign policy in the Mediterranean should critically re-assess this paradigm, abandoning Eurocentric approaches or north-south forms of subordination. Since spaces are mere constructs, the Mediterranean is what we decide it to be; in this sense, it is politically determined. It is necessary to accept Mediterranean complexity, without subduing it under a homogeneous ideology, celebrating its multi-faceted nature while giving up on the erroneous idea that everything begins in Europe." (Berti, 2021).

But does it follow from this that the "Central European" orientation remains completely outdated? Empirical analysis gives a negative answer to this question.

Unlike France, whose representatives regularly express scepticism about the continuation of EU enlargement in the Balkans (Eisl, 2019), Italian representatives, both politicians and experts, have been encouraging the idea of granting full membership in the European Union to the countries of the Balkan peninsula, including Albania and North Macedonia. Visionary terms such as EU-33 are often used in Italian foreign policy discourse instead of the usual EU-27 (Chiodi, 2018). The patronising term "the bigger EU Members States", which also appears Italian academic literature, is quite striking (Frontini & Denti, 2017: 13).

As Andrea Frontini and Davide Denti state, from the beginning of the 1990s, Italy has strived to be a "pillar of attraction" for post-Yugoslav countries. In doing so, the researchers note, Rome even entered a competition with other European capitals such as Berlin and Vienna (Ibid., 1-2). According to another researcher, one of the goals of the "Adriatic-Ionian Euroregion", launched in May 2000 in the

Italian city of Ancona and further developed in June 2006 in the Croatian city of Pula, consisted of overcoming border divisions that emerged as a consequence of the 1990s crisis. At this stage, the initiative moved away from the concept of intergovernmental summits and began to include cooperation at different levels: university, chambers of commerce, and the Forum of Adriatic and Ionian Cities (Cocco, 2013: 5-6).

During the Italian presidency of the EU in 2014, the intention to “relaunch the integration process in the Western Balkans” was officially formulated (Chiodi, 2018). Shortly thereafter, the EU Macro-regional Strategy for the Adriatic and Ionian Region was enacted, proclaiming the priority task of developing the “blue economy” (marine, bio- and energy technologies), including coastal tourism, achieving transport and infrastructural connectivity, creating a single market, solving the problem of unemployment, etc. (EUSAIR, 2014). These tasks were reformulated into concrete initiatives at the summit of EU and Balkan states in Trieste (July 2017) within the framework of the Berlin Process. As Luisa Chiodi notes, it “is of strategic national interest for political, economic, and security reasons” that Italy should take the leading role in the countries that are its eastern neighbours (Chiodi, 2018). To support her position, the author mentions the significant volume of trade between Italy and the Balkan countries (Table 2), the presence of a large number of immigrants from the Balkan countries in Italy and expats from Italy in some Balkan countries, and the exposure of Italy to various humanitarian threats. In addition, there is an intra-bloc aspect of forming a coalition of “southern” states within the EU and NATO, which would open the prospect of gaining institutional domination over the states of the “north”. A rather important role is played by the aspect of “re-nationalization of EU enlargement”, which A. Frontini and D. Denti understand as moving the enlargement agenda from the pan-European to the intergovernmental level, which leads to “strengthening relations between Balkan candidates and major EU members”. Expanding the bilateral agenda gives integration a “hybrid” character and, according to the authors, presents a challenge for Rome, which ideologically supports the priority of the European institutions. Thus, Italy’s involvement in the EU enlargement processes in the Balkans is becoming an extremely important task, and dividends from membership (of new states) outstrip the costs (Frontini & Denti, 2017: 2, 8, 9, 13).

The bilateral relations between Italy and the countries of the Balkan Peninsula may become the subject of detailed consideration and research. We can assert that Rome does not in principle disagree with the process of integration of Serbia and Albania, countries with which Italy has significant trade exchange. As for Albania, we must draw attention to the growing number of Italian expats, mostly economic immigrants, which has been discussed in the Italian press. Although the Italian community, as per Albanian statistics and the data of the Italian Ministry of Foreign Affairs, most likely does not exceed 2,000 people (and according to the Italian

press, this number could surpass 19,000), even this number, which appeared in the second half of the 2010s, seems to be significant in comparison with the period of the 1990s and 2000s (Pedrazzi, 2018). When it comes to Montenegro, the fight against organized crime is an important aspect. In terms of soft power, an intriguing element is the Italian promotion of the heritage of the Venetian Republic through cultural events and historical research (Šekularac, 2018: 101-102). Of particular importance is the support for the Italian national minority in Slovenia and Croatia, which is expressed in foreign policy rhetoric (Пивоваренко, 2022: 88-89) and the activities of non-governmental organizations that monitor various aspects, such as the status of the Italian language in school and university curricula and the legal status of Italian minority, etc. (Unione Italiana, 2015).

Speaking of Rome's integration and mediation role, we must emphasize its support for important integration initiatives, such as the signing of the Stabilisation and Association Agreement (SAA) with Bosnia and Herzegovina and "Kosovo" (2015), the liberalization of the visa regime with "Kosovo" and resolving the dispute between Athens and Skopje over the name of the Macedonian state. Rome's aspiration to prevent deepening disagreements between an "EU member state" and "candidate states" is also noteworthy (Frontini & Denti, 2017: 4, 8). It follows that the Italian approach, in some respects, leads to local disagreements with Greece, Bulgaria and Croatia, which hypothetically can block the accession of North Macedonia, Albania and Serbia for political and ideological reasons or because of some unresolved ethnoterritorial disputes.

Finally, we must add that the Italian regional initiatives are being implemented in the framework of the "New Agenda for Mediterranean" programmatic document, which was adopted by the European Commission at the end of 2021 and which builds on the premises of the 2016 European Global Strategy and requires a more active European Union policy in the southern maritime area, which, besides other things, gives Rome's regional efforts a legitimate doctrinal Euro-Atlantic justification. In connection with the modernization agenda, we note Italy's prominent role in projects and initiatives related to the concept of the "blue" and "green economy" and "energy transition", which is important for the question of energy imports.

4. The military-diplomatic aspect of the Italian regional policy

Italian power has a certain tradition grounded in the precedent of the 1990s when Italy assumed the role of "exporter of stability" to Bosnia and Herzegovina, Albania and "Kosovo" (Marrone & Muti, 2021: 55-56; Frontini & Denti, 2017: 1-2).

As far as the modern period is concerned, it is quite interesting to assess the role of Italy through the European program PESCO, where Italy participates in 31 military technology projects and has a coordinating role in 10 (PESCO, 2022).

Although the role of Italy in the PESCO projects is quite significant, in terms of numbers, its role in the Balkans and Eastern Mediterranean is quite small compared to Portugal, France and Spain. Italy's main partners in the Eastern Mediterranean are Greece and Romania. The general relevance of the projects carried out jointly with Slovenia, Bulgaria, and Croatia is modest and at the same level with Central European and Baltic states.

Table 1. Italy's partner countries in PESCO projects in Southern and Central Europe.

Partner country	Number of projects with Italian participation (projects coordinated by Italy in parentheses)	Category of projects (projects coordinated by Italy)						
		Training, Facilities	Land, Formations, Systems	Maritime	Air, Systems	Cyber, C4ISR	Enabling, Joint	Space
Western Mediterranean								
Portugal	7 (1)	-	-	2 (1)	-	3	1	1
Spain	15 (2)	1	2 (1)	3 (1)	1	2	5	1
France	22 (6)	2	2	2 (1)	3 (2)	4 (1)	6 (1)	3 (1)
The Balkans and the Eastern Mediterranean								
Greece	11 (4)	2 (1)	3 (2)	3 (2)	-	1	2	-
Cyprus	5	-	1	1	-	1	2	-
Slovenia	3	-	-	-	-	-	3	-
Croatia	4 (1)	-	1 (1)	1	-	-	2	-
Bulgaria	4	-	-	1	-	1	2	-
Romania	7 (1)	3	-	-	-	-	3 (1)	1
Central Europe and Baltic States								
Austria	6 (1)	1	3 (1)	-	-	-	1	1
Czech	4 (1)	-	-	-	2	-	2	-
Slovakia	5 (1)	-	2	-	-	-	3	-
Hungarian	4	-	1	-	-	-	3	-
Poland	7	-	-	1	-	1	3	2
Estonia	4	-	1	-	-	1	2	-
Lithuania	3	-	-	-	-	1	2	-
Latvia	1	-	-	-	-	-	1	-

Source: PESCO (2022)

We should, however, note the significant role of Italy as a “security exporter”. As of February 2022, the Italian Air Force has been exercising full or partial control of the airspace of Bulgaria, Slovenia, Montenegro, North Macedonia (Braw, 2022). Deserving of attention is the absence from this list of Italian Air Force “clients” from Croatia, which has decided to purchase twelve French Dassault Rafale fighter jets instead of the “morally outdated” MiG-21s. One of the reasons for this very expensive decision might have been a desire to preserve independence in controlling the country’s airspace, which is important both in terms of national prestige and for reducing dependence on the big Western neighbour.

Considering the naval aspect, we should mention the memorandum of cooperation between Italy and Albania (22 May 1998), which gave the Italian forces (28th Naval Group / 28° Gruppo Navale) monitoring powers in the territorial and inland waters of Albania. Starting from the necessity of containing illegal migration, the agreement authorizes Italian presence in the coastal towns of Durres and Vlora, allowing cooperation in training Albanian naval forces, logistics activities, etc. Since 2004, the headquarters of the 28th Naval Group has been in Vlora (Ministero Della Difesa, 2023). So, this agreement lays the ground for integrating the Italian security component into the security system of the maritime parts of the eastern Adriatic and involves the function of controlling the Strait of Otranto and access to the Adriatic.

The American military presence in the Balkan Peninsula clearly serves as a limiting factor to the extension of the Italian security element. On the other hand, the increase of the Italian contingent within the KFOR mission in “Kosovo” to 715 (according to data for 2023) makes the Italian contingent the most numerous in the mission, even outnumbering the US contingent (515 people) (KFOR, 2023). The increased Italian presence in “Kosovo” is a logical result of the EU Global Strategy (2016) prepared while Federica Mogherini served as the High Representative of the EU for Foreign Affairs and Security Policy (2014–2019), in which the Balkan region is described as a region of “weak resilience” and is in the same category with Turkey, North Africa and the Near East (EEAS, 2016: 9, 21). Strengthening the military-infrastructure component, in addition to the territorial component, of Italy in the Balkan Peninsula would be the logical next step toward forming its own sphere of interest in the “Greater Mediterranean” region, which began with Italy’s participation in the military stabilization mission in Lebanon (2006) and continued with the military and police operations in the Mediterranean during the migration crises of the 2010s.

5. Economic presence

Italy's presence in the bilateral trade of Balkan states with EU states is quite notable, as is the fact that, in some countries, Italy outstrips or rivals Germany in trade volume (Croatia, Albania, Bosnia and Herzegovina, Greece, Cyprus). In this context, the estimates of A. Frontini and D. Denti suggest that, in 2014, Italy held 25% of the volume of foreign trade with “Kosovo” (Frontini & Denti, 2017: 10).

Table 2. The shares of Italy and Germany in trade with the Balkan states

	Export (to Italy)	Place	Import (from Italy)	Place	Export (to Germany)	Place	Import (from Germany)	Place
Slovenia	11%	2	12,1%	2	18,4%	1	13,8%	1
Croatia	13,3%	1	14,2%	1	12,7%	2	14,1%	2
BiH	11,8%	2	8,69%	4	13,6%	1	9,63%	3
Montenegro	4,84%	7	6,36%	5	5,5%	6	4,57%	6
Albania	45,4%	1	28,2%	1	6,01%	3	5,34%	5
Greece	9,9%	1	8,34%	3	6,64%	2	10,5%	1
Cyprus	3,87%	5	9,99	2	2,56%	9	5,37%	4–5
Serbia	9,74%	2	7,71%	3	12,3%	1	12,7%	1
North Macedonia	2,57%	8	4,41%	6	44,8%	1	13,5%	2
Bulgaria	7,4%	3	7,35%	3	15,7%	1	11,1%	1
Romania	10,4%	2	9,25%	2	21,9%	1	19,4%	1

Source: Oec.world (2022).

On the other hand, Italy's position in maritime trade cannot be described as completely solid. As noted by E. Alekseyenkova, although in 2017 the share of the Mediterranean and Black Sea ports in the EU maritime container trade surpassed the share of northern European ports, the share of the Italian ports in the general volume of growing freight traffic fell from 12,2% in 2007 to 10,1% in 2017. That drop in the Italian share presents a challenge for traditional Italian economic centers such as Venice, Trieste, and Genoa. The risk of “marginalization amid the increasing competitiveness of the transport systems of other European EU states, primarily France and Spain, by overtaking Italy in a strategic understanding of available geographical means” will force Italy and its neighbours to conduct a more active policy to maintain its competitiveness (Алексеенкова, 2021: 63-64, 69-70; Колесникова, 2020: 104, 105, 107).

One of the directions of foreign economic activity could be forwarding goods coming from the Suez Canal to the ports of the eastern Adriatic. Thus, on November 11, 2009, the Northern Adriatic Ports Association (NAPA) was founded, in which the ports of Koper (Slovenia), Rijeka (Croatia), Venezia-Monfalcone, Trieste and Ravenna entered. The aim of this association, as official statements suggest, is to use the geographical advantages of the northern Adriatic as the closest access point to the European market for Asian and Middle Eastern goods, cutting the route up to 2000 nautical miles compared to the ports of Northern Europe. In the autumn-winter of 2021–2022, Italian banks and state financial institutions gave loans to NAPA ports in Slovenia (Ports of Europe, 2022) and Croatia (Tsoneva, 2021).

The cartelization of port economy is a way to eliminate competition from the deep-sea ports of Slovenia (Koper) and Croatia (Rijeka), which are capable of receiving ships with a draft limit of up to 20 m. and have a very developed system of communication with Central Europe. Another regional competitor for NAPA is the Greek port of Piraeus, through which most of the so-called “Suez road” freight traffic has passed since 2019. There is probably an aspect of harmonization of interests between the port of Ravenna, oriented towards the internal market, and Venice, which focuses on the European market. NAPA’s main competitors are, however, the ports of Northern Europe or other EU countries (Chen, 2021: 27-29, 49, 52).

An analysis of the industrial specialisation by M. Kolesnikova shows that although the port and shipbuilding industry still accounts for a large part of the economies of Croatia and Greece, in terms of the level of productivity, they lag behind France, Italy, and Spain (Колесникова, 2019: 163-164, 166, 168). The crisis of this industry leads us to the question of the expansion of significant economic actors. Some evidence suggests that it is already underway: in 2018, the control stock of the oldest Croatian shipyard “Viktor Lenac” (in Rijeka, founded in 1896) was bought by the “Palumbo Group”, which has branches in Ancona, Savona, Naples, Messina, Marseille, and Malta (Tabak, 2018). On 9 February 2022, the “Palumbo Group” increased its shares in the Rijeka shipyard up to 81.97%, with its previous purchase of 22.28% of the shares (Seenews, 2022).

Another candidate for ownership change is the “Uljanik” shipyard (Pula, founded in 1856), which is experiencing interruptions in orders and has been receiving subsidies from the Croatian Bank for Reconstruction and Development and the European Commission since 2018 (Pavlović, 2021). We must also assume that there is interest in the Montenegrin port of Bar, which is facing the “Chinese loan” problem.

Among other infrastructure projects in the Balkans, we must also note the role of Italy in the projects of the Trans Adriatic Gas Pipeline (TAP) and various initiatives related to the modernization of the Pan-European Corridor VIII (Frontini & Denti, 2017: 10) and the Adriatic-Ionian motorway, which begins in Trieste, Italy, and ends in Kalamata, Greece, which would involve the construction of a railway in the future.

We see that since the end of the 2000s, Italy's direct involvement or participation in the region in a number of economic and infrastructural projects, with the final objective of creating an integrated infrastructure in the eastern Adriatic maritime area. In any case, the conceptualization of these factual data within the framework of Wallerstein's theory of world systems (in the Braudelian sense) leads us to the conclusion that such a scenario would be desirable for Italy. A historical parallel could be the Venetian Adriatic economic system from the 14th and 15th centuries, which was based on the principle that "every ship should pass through the Venetian port" (Бродель, 1992: 123). In the contemporary context, this hypothesis can explain Rome's controversial independent foreign policy moves, such as the cartelisation of the port economy and the accession to the Chinese "One Belt, One Road" initiative, which in March 2019 caused obvious dissatisfaction among Italy's Euro-Atlantic allies (Бочков, 2019).

The integration of east Adriatic economies into a single competitive system faces objective obstacles, such as the complex coastal geography, financing, and the condition of railway infrastructure. Italy's advantages are its financial potential and labour force of Italian factories (which is important in the context of emigration of people of working age from Croatia and other eastern Adriatic countries). In this context, environmental concerns can become a reason for the expansion of Italian technical and corporate standards (and also EU standards) in the field of port infrastructure and the "green" and "blue" economy (Алексеевкова, 2021: 66-67).

One of the motives for Italy's involvement in the regional infrastructure agenda may be the competition from foreign corporations that implement projects in other parts of the Balkans. A rather serious competitor in the transit sector is the Pan-European Corridor X (Piraeus – Thessaloniki – Belgrade – Budapest), where the Chinese, Russian, Turkish and German infrastructure, investment, and political elements are quite present. It should be assumed that the further development of communication in this direction, which includes the modernization of the road and railway networks and the increased role of the port of Thessaloniki, must lead to a reduction of the potential of consolidated infrastructure zones in the eastern Mediterranean and to the formation of an alternative economic center, i.e., to the peripheralization of the eastern Mediterranean.

Therefore, the increasing possibilities in Southern Europe for China and other foreign exporters will force Italy to take steps to increase the attractiveness of the Adriatic-Ionian Euroregion in line with the interests of the Italian economy.

6. Conclusion

The analysis of the historical, conceptual, political, military, and economic aspects of the Italian foreign policy points to the aspiration of Rome to intensify its

activities in the eastern Adriatic area, required by the general increase of Italian competitiveness in the Mediterranean basin.

Rome's strategic goal in the coming years may be to increase its importance in the Mediterranean transport and logistics system and "restore Italy's role as a middle power – conductor of the EU's regulatory power in its southern neighbourhood" (Алексеевкова, 2021: 64). The arguments against this rather radical hypothesis may be: the failure to complete the designated infrastructure projects, the unresolved traditional Italian problem of energy shortages, the debatable repayment of some investment projects, and the strong position in the region of some Italian competitors and their companies.

In the military-technical regard, Italy's position seems quite prominent but not dominant, and from this point of view, the Balkans does not stand out compared to Eastern Europe and the Baltic states. Rome's more tangible aspirations manifested through humanitarian and political influence.

Signs of strengthening Italian policy can be new military and economic treaties, military-diplomatic initiatives in "Kosovo" should the situation on the ground escalate, growing involvement in political and humanitarian projects, and "soft power". Another important aspect of research is economic competition and different transit routes. In the institutional sense, the issue of economic planning and harmonization of interests at the local, regional, and macro-regional levels is very interesting. In this context, a very important question is the response of regional states to the activation of the policies of their Western neighbour, which also has some historical connotations. For some countries, Rome's more active role can mean a new external political and economic possibility, and for others, additional motivation to diversify their international ties.

In the technical-economic sense, the premise about the emergence of a separate techno-economic bloc seated in Rome seems very daring, but the formation of a southern regional subsystem would revive Fernand Braudel's ideas about a distinct Mediterranean space.

ЛИТЕРАТУРА / LITERATURE

- A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. (June 2016). *EEAS*. https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
- Agbamu, S. (2019). Mare Nostrum: Italy and the Mediterranean of Ancient Rome in the Twentieth and Twenty-First Centuries, *Fascism* 8 (2): 250–274. DOI: <https://doi.org/10.1163/22116257-00802001>
- Albania – Albania 2 – 28° Gruppo Navale/Missione. (25 February 2023). *Ministero Della Difesa*. https://www.difesa.it/OperazioniMilitari/op_int_concluse/Albania28GNavale/Pagine/Missione.aspx.

- Analisi, Applicazione e Sviluppo Della Tutela Delle Minoranze In Italia e Slovenia. (2015). *Unione Italiana*, Available at: https://www.unione-italiana.eu/index.php/it/pubblicazioni/item/download/2717_7f76fbc837f975c9bd575ce4cfca8e21, Accessed: 21 December 2022.
- Berti A. (2021). Re-Discovering Italy's Mediterranean Vocation. *IAI*, 20. 12. 2021, Available at: <https://www.iai.it/it/pubblicazioni/re-discovering-italys-mediterranean-vocation>, Accessed 20 March 2022.
- Buzan B. and Waever, O. (2003). *Regions and Powers. The Structure of International Security*. New York: Cambridge University Press.
- Chen, X. (2021). *The Role of North Adriatic Ports*. Budapest: China – CEE Institute.
- Chiodi, L. (2018). Western Balkans-EU Integration: Why Italy Should Take the Lead. *ISPI*, 16. 03. 2018, Available at: <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/western-balkans-eu-integration-why-italy-should-take-lead-20530>, Accessed 6 March 2023.
- Cocco, E. (2013). The Evolving Role of the Adriatic Space in the Mediterranean. Challenges and Opportunities. *Mediterranean Paper Series 2013*. 03.12.2013, Available at: https://www.iai.it/sites/default/files/Mediterranean-paper_23.pdf, Accessed 6 March 2023.
- Tsoneva, A. (2021). Croatia's Luka Rijeka takes out 10.5 mln euro (\$12.4 mln) loan to finance investments. *SeeNews*, 9. 9. 2021. Available at: <https://seenews.com/news/croatias-luka-rijeka-takes-out-105-mln-euro-124-mln-loan-to-finance-investments-753494>. Accessed: 12 March 2023.
- Eisl, A. (2019). France's Questionable Arguments Against EU Enlargement. *Notre Europe. Jacques Delors Institute*. 13. 12. 2019. Available at: <https://institutdelors.eu/en/publications/frances-questionable-arguments-against-eu-enlargement-2/>, Accessed: 20 March 2022.
- For a Prosperous and Integrated Adriatic and Ionian Region. (June 2014). *EUSAIR*. <https://www.adriatic-ionian.eu/wp-content/uploads/2018/04/For-a-prosperous-and-integrated-Adriatic-and-Ionian-region.pdf>
- Frontini A. and Denti. D. (2017). Italy and EU enlargement to the Western Balkans: the Europeanization of national interests?, *Southeast European and Black Sea Studies* 17 (4): 571–589. DOI: <https://doi.org/10.1080/14683857.2017.1403153>
- Braw, E. (2022). Italy Is a Quiet Pillar of NATO's Aerial Policing. *Defense One*. 20. 2. 2022. Available at: <https://www.defenseone.com/ideas/2022/02/italy-quiet-pillar-natos-aerial-policing/362230/>. Accessed: 12 March 2023.
- Borrell, J. (2021). EU enlargement needs Western Balkans partners to strengthen democracy and the EU to deliver on its commitments. *EEAS*. 19. 10. 2021. Available at: https://www.eeas.europa.eu/eeas/josep-borrell-eu-enlargement-needs-western-balkans-partners-strengthen-democracy-and-eu_en?s=321. Accessed: 12 December 2022.
- Tabak, I. (2018). Kako je "Viktor Lenac" postao talijanski. *Obris*. 25. 9. 2018. preuzeto sa: <https://obris.org/hrvatska/kako-je-viktor-lenac-postao-talijanski/>, datum pristupanja: 11. 12.2022.
- KFOR Contributing Nations. (21. 2. 2023). *KFOR*. <https://jfcnaples.nato.int/kfor/about-us/welcome-to-kfor/contributing-nations>.
- Luka Koper arranges €60 million loan. (25. 1. 2022). *Ports of Europe*. <https://www.port-seurope.com/luka-koper-arranges-e60-million-loan/>

- Marrone A. and Muti K. (2021). Europe's Missile Defence and Italy: Capabilities and Cooperation. *Instituto Affari Internazionali*, 7. 3. 2021, Available at: <https://www.iai.it/sites/default/files/iai2105.pdf>, Accessed 6 March 2023.
- Pedrazzi, N. (2018). Italians in Albania: it's raining figures. *Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropa*, 22. 2. 2018. Available at: <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Albania/Italians-in-Albania-it-s-raining-figures-185892>, Accessed 20 March 2022.
- PESCO Projects. (20. 3. 2022). PESCO. <https://pesco.europa.eu/#projects>
- Šekularac, B. (2018). Odnosi Crne Gore i Venecije u doba Crnojevića, *Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* 73: 101–114.
- The Berlin Process and the Trieste summit 2017 (July 2017). *European Parliament*. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2017/608637/EPRS_ATA%282017%29608637_EN.pdf
- The Observatory of Economic Complexity. (10 February 2022). *Oec.world*. <https://oec.world/>
- Thomassen, B. (2006). Italy From Below and From the Outside-in: an Istrian Life Story Across the Italo-Yugoslav Border, *Acta Histriae* 14 (1): 155–178.
- Thompson, W. R. (1970). The Arab sub-system and the feudal pattern of interaction: 1965, *Journal of Peace Research* 7(2): 151–167.
- Pavlović, M. (2021). U Uljaniku je sve na čekanju. čeka se kredit, čeka se stočar... Hadžić: Punom parom rješavam papirologiju. *Glas Istre*, 6. 3. 2021. Preuzeto sa: <https://www.glasistre.hr/pula/u-uljaniku-je-sve-na-cekanju-ceka-se-kredit-ceka-se-stocar-hadzic-punom-parom-rjesavam-papirologiju-704984>, datum pristupanja: 25.2.2023.
- Алексеенкова, Е. С. (2021). Морская экономика Италии в контексте зеленого курса ЕС. *Современная Европа* 2: 63–74. DOI: <http://dx.doi.org/10.15211/sovereurope220216374>
- Бочков Д. (2019). Присоединение Италии к китайской инициативе «Пояса и пути»: чем недовольны ЕС и США? *Российский совет по международным делам*, 20. 3. 2019, преузето са: <https://russiancouncil.ru/blogs/danil-bochkov/prisoedinenie-italii-k-kitayskoj-initsiative-royasa-i-puti-chem-nedovo/>, датум приступања: 26. 4. 2022.
- Бродель, Ф. (1992). *Материальная цивилизация, экономика и капитализм. Т. 3. Москва: Прогресс.*
- Воскресенский, А. Д. (2012). Концепции регионализации, региональных подсистем, региональных комплексов и региональных трансформаций в современных международных отношениях. *Сравнительная политология* 2 (8): 30–58.
- Гибианский, Л. Я. (2001). Триестский вопрос в конце Второй мировой войны (1944–1945), *Славяноведение* 3: 3–27.
- Гибианский, Л. Я. (2001). Триестский вопрос в конце Второй мировой войны (1944–1945), *Славяноведение* 4: 3–31.
- Искендеров, П. А. (2014). От Призренской лиги – к независимости Албании (1881–1912 гг.). У: Арш, Г. Л., Данченко С. И., Искендеров П. А. (ред.). *Независимость Албании в общепалканском контексте. К 100-летию образования албанского государства*. Москва: Институт славяноведения РАН (161–181).
- Колесникова, М. Л. (2017). Морская политика Европейского союза и ее экономические аспекты. *Современная Европа* 4: 78–86.

- Колесникова, М. Л. (2019). Средиземноморские страны ЕС в «синей экономике». *Современная Европа* 3: 161–170. DOI: <http://dx.doi.org/10.15211/soveurope220216374>
- Колесникова, М. Л. (2020). Морская экономика ЕС и COVID-19. *Современная Европа* 4: 102–111. DOI: <http://dx.doi.org/10.15211/soveurope42020102111>
- Лабуткин, Н. С. (2020). Концепция региональных подсистем: от гетерогенности к плюрализму. *Вестник Московского университета. Сер. 25: Международные отношения и мировая политика* 12 (1): 32–56. DOI: <https://doi.org/10.48015/2076-7404-2020-12-1-32-56>
- Оказывается, скудетто придумали в Хорватии! Это часть самой безумной истории столетней давности. (13. 12. 2022). *Sports.ru*. <https://www.sports.ru/tribuna/blogs/urbanhymns/3101574.html>
- Сушенцов, А. А. (2019). *Международные угрозы 2020: Каждый — за себя: доклад*. Москва: Лаборатория анализа международных процессов МГИМО МИД России.
- Михайленко, В. И. и Перевалова А. А. (2017). Итальянский национальный интерес в обновленной военно-политической стратегии. *Современная Европа* 2: 101–111. DOI: <http://dx.doi.org/10.15211/soveurope22017101110>
- Пећинар, А. М. (2016). *Српско-ћрчки дипломатски и савезнички односи (1912–1918)*. Београд: Одбрана.
- Пећинар, А. М. (2021). *Краљевина Срба, Хрватиа и Словенаца и Грчка (1919–1924). Од српско-ћрчких ка југословенско-ћрчким односима*. Београд: Одбрана.
- Пивоваренко, А. А. (2022). Политизация исторической памяти Италии по вопросу Истрии (внешнеполитический дискурс). *Славяноведение* 5: 88–102. DOI: [10.31857/S0869544X0022028-3](https://doi.org/10.31857/S0869544X0022028-3)
- Романова, Т. А. (2017). Уровни анализа как инструмент оценки эволюции отношений России и Евросоюза. *Современная Европа* 2: 30–42.